

НА КОРДОНІ ІМПЕРІЙ: ПОГЛЯДИ М. С. ЧАЙКОВСЬКОГО (МЕХМЕД САДИК ПАШІ) НА ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДОБРУДЖІ

Відповідно до спільного місця у наукових розробках інтелектуальної історії, ХІХ століття сприймається як час стрімкого зростання “національних” ідеологій [1; 6; 11 та інші]. Явною опозицією цьому сприймається шовінізм імперій. Цій діяхтомії призначено було з’ясувати відносини вже протягом бурхливого ХХ століття і, на жаль, у ХХІ... Художнє осмислення зіткнення цих двох типів світосприйняття дивно показано у фільмі Іштвана Шабо “Полковник Рель”

Однак на історичну сцену вже тоді виходять і напрямки думки, які можна характеризувати як “транснаціональні” або “космополітичні”. Одні з них були ефективно застосовувані надалі - наприклад, марксизм як соціально-позитивістський світогляд одночасно гармонійно “вріс” і до мета-державницьких, і до антиколоніальних дискурсів. Інші ж були лише okazіональними породженнями часу. До таких альтернативних форм ментальності варто особливо пильно ставитися історикам, щоб вони знезацька не стали актуальними у суспільній практиці. Периферійні форми ідентичності можуть раптом бути викинуті із запасників минулого й зіграти свою нову роль. І прикладів такому конструктивізму та претензій на перегляд балансу сил і прав безліч - багато які з них прикриваються на початку етнічно-ренесансними гаслами, а згодом переходять до метропольної риторики. Рідко якій ідеології вдається утриматися у межах власне космополітизму, що розуміється як патріотизм поза існуючими кордонами.

До таких феноменів можна віднести й ідеї Міхала Станіславовича Чайковського (Мехмеда Садик Паші, Чайки). Еволюція його поглядів, рівно як і особиста яскрава біографія, привертала [4, с. 94-97; 12; 15, с. 159-198; 5, с. 25-29] і, ми впевнені, буде привертати увагу фахівців ряду дисциплін. Однак він ніяк “не хотів” вписуватися до категорій державних, революційних або націоналістичних схем. Різноманітна діяльність цієї постаті - виразний приклад космополітизму: служачи справі польської революції, пропагандував ідеї “незалежної України” і віддано виконував військові й адміністративні функції в Османській імперії, послідовно доставляючи розвідані дані на користь Франції...

Кульмінацією кар’єри цієї неординарної особистості слід вважати створення і функціонування штучного “Османського козачого війська” (1853-1868) [9, с. 17-28]. Чайковський створив його на свій страх і ризик, легалізував в обставинах “Кримської війни”. До складу цього війська увійшли українські і російські мешканці Добруджі, польські емігранти в Османській імперії, планувалося приєднання іншого слов’янського населення держави. Сам М. С. Чайковський бачив мету цього війська у “відтворенні козацької народності у Південній Русі, або, як мінімум, утворенні з Добруджі самостійної козацької держави під моїм керівництвом як султанського васала” [13, с. 108-109]. Варто вказати, що діяльність цього військового підрозділу ще очікує свого дослідника.

У контексті нашого завдання перебувають питання, яким чином М. С. Чайковський обґрунтовував історичні права такого об’єднання; як уявляв минуле свого війська. В історіографії питання з кінця ХІХ століття домінує критика Ф. К. Волкова (Вовка): “невиразні й уривчасті відомості цього письменника... настільки заплутані й тенденційно оброблені, що не можуть мати ніякого значення без самої ретельної перевірки кожного з наведених їм фактів” [7, с. 29]. Безумовно, з погляду документальної позитивістської парадигми, твори “отамана” наповнені явно ангажованою позицією, надмірним егоцентризмом і наявністю фактографічних недоліків. Однак навряд чи варто оцінювати з позицій професійного історика - його завдання були, звичайно ж, іншими, ніж у кабінетного вченого.

Результати його творчості можна характеризувати як продукт, середній між белетристикою (з художнім вимислом, метафорами та іншими атрибутами подібного жанру) і пропагандою. Тому, мабуть, не треба шукати вірогідності у викладі М. С. Чайковського минулого – воно для нього володіло не стільки джерельною цінністю, скільки виступало предметом натхнення та скарбницею фактів, які можна було використати для агітації власних уявлень. Уявляється продуктивним звернутися до його спадщини як до своєрідної моделі, яка шукала в історичному досвіді підстави для конструкції нових форм ідеології. У цій якості важливо не стільки простежити відповідність реальності попередньої історії, скільки з'ясувати на які семіотичні (знакові) сюжети та події опирався автор у своєму бажанні обґрунтувати правомірність своїх дій. Завдяки такому підходу стає доступним продемонструвати, як погляди романтика наповнюються прагматикою суспільного мислителя. У результаті будемо мати справу з явищами соціальної пам'яті, з усіма властивими даному типу свідомості міфотворчими аспектами, до яких навряд чи ефективно застосовувати науково строгий корпоративний "костюм" вимог.

Виходячи з цього посилання, охарактеризуємо подання творця і першого літописця Османського козачого війська – М. С. Чайковського (Мехмеду Садик Паші). Сфокусуємося на його поглядах, що відображали практику минулої життєдіяльності "козацького" населення Добруджі. Як приклад візьмемо уривок з його оригінальної збірки – "Kozaczyna w Turcyi" / "Козаччина у Туреччині" (Париж, 1857) [14], а саме – параграф, присвячений виникненню Добруджанських козаків.

Варто відзначити, що цей твір не виправдано "забутий" в історіографії – навіть у спеціально присвяченій літературі найчастіше використовуються мемуарні виправдання "Записки" [13], складені на два десятиліття пізніше в Києві, після повернення в Російську імперію. Аналізований збірник підготовлений поза цензурними рамками, у безпосередній часовій відстані від подій, у момент щирої віри у майбутнє свого дітища. Книга є компіляцією фольклору, документів, описів власних спостережень, які написані польсько-українсько-російською мовною сумішшю. Вийшла вона невеликим накладом і вже при житті автора стала бібліографічним раритетом, що частково пояснює рідкість її використання в історіографії. У цьому зв'язку варто було б перевидати цю безумовно унікальну працю, що має низку достоїнств і викликає інтерес у широкого кола вчених. Але поки, з огляду на ситуацію, приводимо фрагмент збірника в додатку у нашому перекладі із збереженням оригінального стилю. Це третій параграф першої частини збірника. Публікується під авторським заголовком. Заголовні букви та абзаци залишені вслід за М. С. Чайковським.

Другим рівнем наших завдань є підготовка коментарів до тексту у позначеному вище ключі. У контексті цього наведемо кілька попередніх міркувань.

Однієї із пропагандистських функцій збірника і самої діяльності Садик Паші було об'єднання зусиль різнорідного населення Туреччини в єдиній боротьбі проти Російської імперії. Тому він і намагався показати спільність долі та подібність призначення різних груп населення (насамперед - української і російської) Добруджі. І в силу романтизму часу, і в наслідок своїх подань він використав узагальнююче поняття "козаки". Хоча навіть із фрагмента стає зрозумілим, що ця ідентичність не була актуальною для більшості населення: українське козацтво після ліквідації Задунайської Січі перейшло на сторону Росії [2], а основна маса росіян козаків-некрасівців або поступило також, або пішло у глиб Османських володінь [8, с. 29-41; 10]. За "козацькі" риси і прояви приймаються, видаються збройні дії Добруджанських ногайців, які цілком органічно вписуються в систему керування цих регіонів Османської імперії. І таких "припущень" досить багато.

Показовим є також свідоме удавнення та підкреслення історичності прав цих козаків. Час появи старообрядців-некрасівців, рівно як і запорожців, зв'язується не стільки

з реальними фактами, скільки з легендарними сюжетами – Розколом церкви (у першому випадку) і діями Мазепи (в іншому). Важливим вектором міфологізації сприймаються вже зовсім далекі часи – Візантія та її підкорення русичами / варягами. Навіть до реальної хронології Міхал Станіславович ставиться неохайно – російсько-османська війна 1828-1829 рр. у нього позначена «1827 і 28».

Для розуміння ідеалізації минулого досвіду М. С. Чайковським є також теза про “демократичні” традиції – Москва виштовхувала волелюбних і кмітливих людей на окраїни та за свої межі. Звідси вказівка на Батьківщину вихідців – “республіканські” Новгород, Псков і Київ з “Барською конфедерацією” Такому населенню сам Бог (незважаючи на професійні розбіжності) волів продовжувати відстоювати свободу!

Дивними є етнічні границі у викладі М. С. Чайковського. Розуміючи, що має справу з різними групами, і неодноразово це підкреслюючи, він оцінює їх за наявністю польського компонента (“польщизни”). Українці, більше піддані польському впливу, сприймаються ним як оплот Речі Посполитої. Їхня політична воля в сполученні з торговельною кмітливістю й силою росіян-липован повинна була стати основою для спільного протесту Росії. Як раз у цей Картині Світу він і виступає як «космополіт» - опозиція Росії – єдина риса, навколо якої узагальнюються та сприймаються етнічні кордони – як можна не об’єднатися проти єдиного ворога?! Він ніби то не помічає різниці між незадоволеннями старовірів, українців, поляків, турків ті інших.

Більш вірогідно виглядають події першої половини ХІХ століття. Мимохіть вказана ворожнеча між запорізькими й некрасівськими козаками [3, с. 7-31], автор докладніше розповідає про спільні дії. І тут він уперше в історіографії висунув ідею про заміну липованами некрасівців ізбереженням традиційного положення й імені. Схематичність історії переходить у детальні нариси упорядкування Османського війська під його керівництвом. Короткий виклад дій і нагород козаків повинен підтвердити важливість як самого Мехмеда Садик Паші, так і значний потенціал на майбутнє.

З позицій початку ХХІ століття, коли багато фактографічних відомостей було реконструйовано, можна легко вказати на міфотворчі подання М. С. Чайковського. Наприклад, очевидно помилкові твердження про формування українського населення за Дунаєм з початку ХVІІІ століття. При цьому документальними свідченнями можна вважати описи структури та створення “Османського козачого війська”, знання про яке мало просунулися із часів Мехмеда Садик Паші. У контексті поставленого завдання вкажемо, що минулий досвід російських старообрядців і запорожців сприймався автором насамперед як семіотичний ресурс для створення єдиного руху опору Російському впливу в Східній Європі. Саме із цим, антиколоніальним настроєм можуть бути пов’язані виникнення й розвиток своєрідного варіанта панславізму в османському його варіанті. Така суспільна позиція й визначила увагу творця Османського козацтва до сюжетів найбільш яскравого протистояння українського та російського населення Москви / Санкт-Петербурга...

Хто знає, як склалися би наукові знання, якби цьому варіанту космополітизму вдалося б закріпитися та перемогти, одержати статус офіційного дискурсу?! Що б вивчали діти на уроках історії у цьому випадку?!

Про Козаків Добруджанських [14, с. 57]

Виникнення та розвиток цих нових Козаків на правому березі Дунаю відбувається не пізніше середини ХVІІ століття. Так множилися частини нащадків вихідців із глибини Росії, з Новгорода та зі Пскова. Пізніше прибували до них мешканці Чернігівської, Смоленської та інших губерній, і навіть із самої Москви.

Втечам тим було два приводи: переслідування релігійні й бажання заробітків купецьких.

Сектанти Росіяни, Розкольники, Безнопівці, Скопці, Духоборці й інші мали свої відносини зі Старовірами – найсильнішою сектою; а через них з Донцями.

Зачули про щирі положення Некрасівських під скіпетром Османських Султанів, про їхню волю, про їхні [14, с. 58] привілеї, яка велика терпимість релігійна – швидко збиралися під військове крило того положення, особливо з огляду на переслідування московського уряду проти спокійних прихильників і своїх предків, що визнають вільну віру.

З іншого боку, Новгородці та Псковчани, ці заповзятливі купці двох Республік слов'янських, пригадали собі про традиції торговельних своїх предків у Царьграді й у Візантійській Державі, коли користувалися повагою й опікою дружини Варягів шведських, зв'язуючи Царів Сходу; як Міст, служачи при цьому монархам Заходу.

Були вони принижені і пригноблені різними урядами московськими – повстанці Мазени, що осіли ці козаки Запорізькі в царстві Османському, дало їм надію, що вони будуть християнськими Яничарами Султанськими, що вони під їхньою опікою, може бути, відновлять святую торговельну честь Новгороду, Пскова й Києва; заселили з родинами вихідців над Дунаєм у Туреччині.

Варто відзначити особливо, що Кияни не пішли на це запровадження в бажанні торгувати – вони бігли під корогви Запоріжжя й входили в запорізькі Курені.

Запорожців, що осіли в Туреччині, Отаманив і старшину завжди давав Київ і київська Губернія – Запорожці не мали зв'язків з іншим містом, тільки з Києвом.

Ця форма поповнення Запорожців з місця Києва, прихильність цього місця конфедератам Барським [14, с. 59], певні ознаки радості, висловлені в часи знаходження на Царстві російському Наполеона Першого. Ознаки ці виявилися явними та сильними у 1831 році. Вираження останніх зумовило долю та призвело до знищення тієї старої Гвардії київської, Інституції провідний свій початок від Болеславів і від Князів литовських.

Нарешті прихована ця польщизна в Університеті київському, котрий видав Гордонів і йому подібних. Це все позначилося, що Київ, це значне Царське Місто слов'янське, в іншому дусі зв'язав цю Козаччину вихідцями, як Новгород і Псков.

Старі-Київські вихідці з духом Болеславом, Баторія, Вишовських, Мазенів і їхніх спадкоємців політичних – Псков і Новгород, вірні традиціям торговельного світу своїх старих Республік, як новий Ізраїль у слов'янстві. Через своїх вихідців створили, а може, будуть і далі створювати таку міць реальну, міць Ротшильдів, що їм дозволить не мечем, не правом, не уставом, але грішми радувати слов'янські доли.

Сектанти і торговці прибігали до обох вихідців козацьких, що влаштувалися тут, у Туреччині. Некрасівці дозволили сектантам осісти під своїм заступництвом. Пригріли їх як братів по переслідуванню одного уряду, єдиного політичного принципу.

Купці, що прийшли до Запорожців, конкурували з євреями, конкурували безсовісно тому, що капітал їх ґрунтувався на пияцтві та розгулі Запорожців, на їх непорядках і розпусті моральній і політичній. Нехтували [14, с. 60] їх у тому суспільстві непристойному і п'яному й також віддали цих під опіку Некрасівців. З ними вступили у відносини торговельні і промислові, а Запорожців брали на виробництво, платячи монетою або алкоголем, і у такий спосіб приймали їх у положення козацьке над Дунаєм у Добруджі.

Некрасівці, скільки їхні лідери не намагалися, щоб їхнє суспільство військове міцніло та множилося, але похитнулися вони через дружбу із сектантами і торговцями, та через це їм дали загальну назву Липовани. І це до сьогоднішнього дня є їхньою назвою.

Коли почалися суперечки і бійки між Некрасівцями й Запорожцями, і коли перші були змушені покинути Добруджу, аби тільки раз і назавжди відскіпатися від неспокійних, п'яних і розбійницьких сусідів, декілька родин Некрасівських, зв'язаних торгівлею і промислом з Липованами, залишилося у Добруджі.

Липовани, коли села спорожніли від Некрасівців, горілкою та медом відкупилися від Запорожців, від приниження, і там осідали ці численні та чималі. Через перебування між ними декількох родин Некрасівських, у влади турецької одержали положення своє на правах і привілеях війська Гната Некрасова козаків. Поробили собі копії Фірманів Некрасівців і цим засобом підтвердили права та де-факто обґрунтували свій стан.

Некрасівці анітрошки не визнали їм тих прав і воль, якими їх з таким благородством і щедрістю обдарували. Просили тільки собі, щоб Сотні Липован не носили імені Некрасівського війська, але просто [14, с. 61] звалися Липованськими козаками. Вони ж, щоб не нашкодити перед урядом турецьким, взяли собі назву Кубанські козаки.

У лицарській шляхетності і цю аферу зробили, хоча і не люблячи Липованів, швидко цим ім'ям їх наділили – однієї з їхніх умов було не зловживати ніде перед виступами офіційними або публічними, стрімко тому новому Козацтву, створеному по своєму проханню. Звичайно, що всі пункти у захисті Липованів є яскравими показниками благородства їхнього роду, тому як кров, душа та серце були шляхетними.

Історія спільного існування війська Добруджанських Козаків починається від 1809 року. Покликані на війну, поставили кілька сотень козаків кінних. Дуже мало між ними було Липован – зате були найманці Цигани, Волохи, щоб навіть і бурлаки різних народів, які випадково приїхали на запорізьку Січ.

Офіцерами нижні й Отаман похідний були з роду Некрасівського, і досить довго тривало, що тільки родинам Некрасівським зв'язане старшинство військове.

У попередніх компанях перед учинком сміливим не відзначали їх Липовани. У 1827 і 28 сотні їх були покликані в один Корпус нерегулярної частини з Добруджанськими Татарами, і командував ними командир Саїд Мірза Татар, людина смілива, [14, с. 62] енергійна, добрий вояка, але великий злодій – тому як за професією був копокрадом, чим неодноразово діставав Шахів Татарських.

Цей пройдисвіт Татарський викликав їх для секретних набігів у своєму власному краю, рідко на ворога водив, тому що їм не довіряв: воював Татарами, а крав і розбійничав Липованськими Козаками.

Сотні Липованські прийшли у таку непокору та розпусту, що захопили Гареми декількох Паший при проходженні до Шумли, між Базарджиком і Проводами. Жінки втекли, а багатства та спорядження пограбували – Саїду Мірзі довелося терміново з Татарами пограбувати на свою користь жінок, що втекли, доставити кілька сотень Козаків до Шумли.

Власно у той саме час Липовани розселилися по всій Добруджі, одна частина добровільно перейшла на лівий берег Дунаю під підданство Російське, інша частина торгувала з військом Московським, служачи їм провідниками і перекладачами.

Пішло змішання та поступово Сотні так настроїли уряд Турків, що по закінченню війни розбійні сотні Липованські відправлені до Стамбула та потім взагалі від Султана Махмуда розпорядження одержали на галери піти років на п'ятнадцять – вислані до Тершані (в'язниця (вежа) Адміральська) і до каторжних робіт. Після року ув'язнення, на прохання Козаків Кубанських, у нагороду за їхні заслуги та [14, с. 63] вірності, Липованські сотні випустили з-під варти та повернулися по будинках.

У цей же час частина Липован, яка переселилася на лівий берег Дунаю, повернулася знову до Туреччині. А ще більше нових прибуло, з тих, хто виїшов до Бессарабії через деспотизм Російського царя та через нетерпимість релігійну. Кілька сотень, а може і кілька тисяч контрабандистів, яких розчарувала Москва, ухвалили релігійну ідею використати лицарство і шляхетність Некрасівців. І ця ідея наповнила товариства Липованські мораллю. Матеріально необхідно було удержати свої волі та щирю службу військову у Туреччині, тому що уряд Турецький докоряв їм, не даючи їм ні привілеїв, ні воль, прийнявши, як давню службу військову у воєнний час.

Із цих переселенців на лівий берег Дунаю та назад був й Осип Семенов Ганчаров з родини Некрасівської, подавець юний, що побував у складі різних делегації до Урядів Московських, і навіть – до самого Царя Миколи.

Маючи здатності передбачати, що є Уряд Московський, і знання до нього краще підходи – пізнав, як це сам не раз виражав, "що Цар не є Цар чоловік, але система Царська втілювала у людині Пануючи". Він таким правдивим став апостолом, визволителем і колективістом суспільства Липованського відносно віри та з такою душою у собі, що удержав організацію, яка розпадалася, Козаків.

У році 1853 вийшов Указ Султанський, котрий віддавав під Командний Початок, Міріміара Паші [14, с. 64] Мехмеда Садика (перед тим – Міхала Чайковського) всіх козаків Анатолії і Румелії. Татари, Греки і Всеслав'яни Добруджі, включені до цього Указу, знали дух і настрої нового Проводиря і бачили його близькі відносини з Осипом Семеновичем Ганчаровим.

Москва, яка під час війни мала свої зв'язки з Добруджею через своїх шпигунів і агентів, Чорбайджі Грецьких, володаря одного Дімітракі і навіть через самих Мусульман, як те, потурчанця Решид Аги прозваного Решидка. Свої зусилля приклали до посилення залякування про вплив і панування в Добруджі.

Не могли знищити або змінити Указ Султанський, котрий за допомогою Меджлісу військового Шумманського, в якому засідав Татар Хадж-Ал-Паши, родич Решидки, Хана Мірзи начальника Татар, зробили в Сердара Екрама Омера: з яких причин Мехмед Садик Паша організував перший Полк Козаків регулярних у Стамбулі, не так прудко може бути на лінії боїв. Віддав Козаків Добруджанських тимчасово в командуванні Татарських нерегулярних вершників, що були під командуванням Хана Мірзи.

Хан Мірза і його намісник над Козаками Іслам Бий, сподіваючись на підофіцера із четвертого полку Уральських Козаків Московських, призвали Козаків до розбою фуражу, худобини й інших речей, які були зведені до Чіфліку Хана Мірзи та Іслам бея – честь людей і честь із безчесних під ім'ям Козацьким були приводом до цього [14, с. 65].

Мехмед Садик Паша як тільки прибув до Шумли, знаєнацька віддав Добруджанських Козаків і офіцерів, у правді не їмуща й несімейних полонених повинність, які були вислані через нього до Добруджі за рекрутчину в перший полк козаків. Дімітракі Чорбайджі і підрядник Рашидка, як уміли рух упорядкувати і владу виробити, але вони не одного бажаного не знайшли.

У той момент військо Московське перейшло на правий берег Дунаю – Військо Турецьке перебувало під командуванням Маршала Мустафю Китиб Паші, не здатне до оборони у деяких місцях відступило безладно на лінію Карасу. Татари і Козаки Хана Мірзи розбіглися разом з Башибузукми Шиблі-Бея, розаряючи і спустошуючи свій власний край.

Тоді Мехмед Садик Паша видав наказ зібратися й об'єднав під своїм командуванням Добруджанських Козаків. По трохи, по кілька сотень почали вони стікатися з різних місць, без зброї, без коней, без найменшої дисципліни, розкладені.

Новий Командир вигнав стару Старшину, сам призначив нову – увів суворі правила дисципліни, озброїв, без коней на коней посадив і організував дві сотні Добруджанські: одна Журіловська, а друга Сарикейська. Незабаром ті сотні [14, с. 66] привели до порядку, командування через Мехмеда Бея Люборадського, Махмуда Муше, Яна Піотровського і їхніх офіцерів з першого полку Козаків регулярних, домоглися таких результатів і моторності, що про неї можна було почути: де їх учили, як довідатися, то скрізь як би диявольські Козаки!

Говорять, те було, але солдати (жовніри), якщо треба, і диявола самого б не перелякалися і до некла б як біси заскочили – як тільки наказ: “по конях і вперед!” – спека, холод, голод їм не почім. Від усюди у призначений час перебували вчасно. Правдиві Осадчі.

У Делі-Ормані, під Сілістрою, під Джурджувем, у Бухаресті, у Браїле, над Серетом і Прутом і у Добруджі службу робили та боролися з ворогом, завжди моторні і ділові.

Старшина їх складалася з добрих офіцерів, із чималих людей – самі штрафували їх на подоби полку регулярних Козаків – і не можна про неї було почути іншого, тільки що це були регулярні сотні, ділові й чималі. У році 1856 одержали медаль почесну за участь у компанії, і в тій війні відстояли своє добре ім'я й свою честь військову. Після разу першого під єдиною корогвою і єдиним командуванням служили з Кубанцями.

Література

1. Андерсен Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001.
2. Бачинський А. Д. Січ Задунайська (1775–1828). – Одеса: Гермес, 1994. – 123 с.

3. *Бачинський А. Д.* Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // Історичне краєзнавство Одещини. - Вип.6. З історії та етнографії росіян Одещини. - Одеса, 1995. - С. 7-31.
4. *Борисєнок Ю.* Атаман Садык-паша // Родина. - 1998, № 5-6. - С. 94-97.
5. *Гросул В. Я.* Российские революционеры в Юго-Восточной Европе. - Кишинев: Штиница, 1973. - 539 с.
6. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. - К.: Либідь, 1999.
7. *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. - 1883, № 1. - С. 27-66.
8. *Пригарін О. А.* Козаки-некрасівці на Дунаї: кінець XVIII - перша третина XIX ст. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII - XIX ст. / Гол. ред. В.А.Смолій. - Одеса: Друк, 2000. - С. 29-41.
9. *Пригарін О. А.* "Козацтво в Туреччині" М.Чайківського як джерело вивчення козацьких формувань в Оттоманській Порті середини XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Вип. XIII. - Запоріжжя: Прем'єр, 2001. - С. 17-28.
10. *Сень Д. В.* "Войско Кубанское Игнатово Кавказское": исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. - конец 1920-х гг.). - Краснодар: Кубанькино, 2002.
11. *Сміт Е.* Націоналізм. - К.: К.І.С., 2004.
12. *Смоховска-Петрова В.* Михаил Чайковский - Садык паша и българското Възраждане. - София, 1973. - 152 с.
13. *Чайковский М.(Садык-Паша).* Записки // Киевская старина. - 1891. - Т. 33-35.
14. *Kozaczyna w Turcyi.* - Paryz: w drukarni L.Martinet, 1857. - 391 p.
15. *Rawita-Gawronski F.* Kozaczyna za Dunajem // Atencum wileiskie. - R.IX. - 1933-1934. - S.159-198.